

volg evenmin in de gesignaleerde leemtes in het werk van Brémand en Demeulenaere-Douyère op te vullen. De historische component moet het onderspit delven ten voordele van de pedagogische en Robins 'maçonnieke' leven komt amper aan bod. Enkel aan de intentie om de historische personages te duiden wordt — in het notenapparaat — tegemoet gekomen. Het is dan ook zeer de vraag waarom Halens zich niet tot de pedagogische opvattingen van Robin heeft beperkt. Deze invalshoek had de auteur in staat gesteld de leer van de 'instruction intégrale', de betekenis ervan voor de hedendaagse pedagogiek en de band met het anarchisme — een terrein waarop Halens zich thuis voelt — duidelijker en meer gestructureerd dan nu het geval is te verwoorden.

Nele Bracke

1 N. Brémand, *Cempuis. Une expérience d'éducation libertaire à l'époque de Jules Ferry. 1880-1894* (Parijs: Ed. du Monde Libertaire, 1992). C. Demeulenaere-Douyère, *Paul Robin (1837-1912). Un militant de la liberté et du bonheur* (Parijs: Publisud, 1994).

2 Paul Robin, 'De sur l'instruction intégrale', *Revue de philosophie positive*, september-oktober 1869, juli-augustus 1870 en juli-augustus 1872.

J. F. Heijbroek, E. L. Wouthuysen, *Portret van een kunsthandel. De firma Van Wisselingh en zijn compagnons, 1838-heden* (Zwolle: Waanders uitgeverij, Amsterdam: Rijksmuseum, 1999, 327 blz., f59,90, ISBN 90 400 9318 0)

De geschiedenis van de handel in kunstvoorwerpen in Nederland is vanuit het standpunt van de geschiedenis van de commercie bezien een grote witte plek. Vanuit het standpunt van de kunstgeschiedenis bezien is deze situatie maar weinig beter. De verklaring lijkt voor de hand te liggen. Het onderzoeksterrein bevindt zich op het raakvlak van twee historische deeldisciplines. Het verlangt in feite een dubbele kennis om zich volledig waar te kunnen maken, terwijl het bovendien voor geen van beide deeldisciplines (handelsgeschiedenis en kunstgeschiedenis) snel een brandpunt van interesse zal zijn. In concreto: het is begrijpelijk dat in de handelsgeschiedenis de handel in granen en andere bulkwaren sneller veel aandacht en inspanning tot zich zal trekken dan die in een super-luxegoed als kunstvoorwerpen; in de kunstgeschiedenis zal de aandacht zich nu eenmaal veel meer richten op vraagstukken van stilistische aard, de kunstenaarsbiografie en dergelijke, meer dan op handelsgeschiedenis in kunst. Kortom, voor beide deeldisciplines bevindt het thema zich helaas in de periferie van hun traditie, en verlangt dan nog een dubbelgerichte belangstelling en kennis ook. Bovendien komt daar nog een tweede belangrijk punt bij: het bronnenmateriaal. De kunsthandel is een overwegend particulier bedrijf. De archieven van zulke kleinschalige bedrijven zijn zelden bewaard. Onderzoek verrichten naar de handel in kunst is daardoor geen eenvoudige zaak. Maar het is wel essentieel voor een goede kennis van de verspreiding/van kunst onder particulieren, voor de kennis van de (opbouw van) collecties van verzamelaars en de geschiedenis daarvan, enzovoort.

Het boek van Freek Heijbroek en Esther Wouthuysen is dan ook ten nauwste verbonden met de verwerving van het archief van de kunsthandel Van Wisselingh en Co door het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie (RKD) en de ongetwijfeld nauw daarmee verbonden tentoonstelling van het Rijksprentenkabinet in het Rijksmuseum 'Kunst, kennis en commercie. De kunsthandel Van Wisselingh (1838-heden)' van 3 juli tot 3 oktober 1999. Heijbroek is als conservator aan het Prentenkabinet verbonden. Esther Wouthuysen is werkzaam als free lance kunsthistorica. Dit duo heeft ook reeds in 1993 een studie uitgebracht over een andere kunst-

handel: *Kunst, kennis en commercie. De kunsthandelaar J. H. de Bois 1878-1946*. Met dit nieuwe boek lijkt dus zoiets als een gelukkige traditie te ontstaan.

Deze studie over de firma Van Wisselingh opent voor de niet-ingewijde in deze tak van handel de blik voor een belangrijk aantal zaken bij het ontstaan en de ontwikkeling van firma's in deze bedrijfstak, waarbij men niet zo gauw zou stilstaan. Want men mag aannemen dat zulke ontwikkelingen zich ook, in uiteraard andere versies, bij collega's en concurrenten van Van Wisselingh hebben voorgedaan. Daar is bijvoorbeeld de vraag naar de ontstaansgeschiedenis van dergelijke bedrijven. Men mag immers veronderstellen, dat zij niet zo maar van de ene dag op de andere uit het niets ontstaan. Voor de firma Van Wisselingh en Co blijkt de prehistorie in een zaak in schilder- en tekenbehoeften gezocht te moeten worden. Maar ook in die embryonale vorm ging dat reeds samen met handel in lijsten, spiegels, (antiquarische) boeken, prenten, kunstuitleen, veilingwezen, boekuitgeverij, exposities en kijkdagen. Door het successievelijk afstoten van bedrijfsonderdelen is daaruit een gespecialiseerde kunsthandel ontstaan.

Maar daardoor hield de verwantschap tussen deze bezigheden niet op bestaansgrond te hebben. Want het is natuurlijk niet alleen maar curieus, dat later, na de dood van de oprichter van de gespecialiseerde kunsthandel en diens Haagse omzerving (1884), zijn zoon de firma weer terugbrengt naar Amsterdam om daar een zeer intensieve samenwerking met de befaamde boekhandel Scheltema en Holkema (en haar directeur Klaas Groesbeek) aan te gaan. Eerst aan het Rokin (1890) en vervolgens in de Kal verstraat (vanaf 1892). Zo'n analoge ontwikkeling zou men kunnen aanwijzen in de oprichting van een eigen artistieke meubelwerkplaats in 1898, waaraan de namen verbonden zijn van de kunstenaars Nieuwenhuis, Dijsselhof en Lion Cachet. Bij dit aan de 'Arts and crafts movement' gelieerde initiatief was vooral Klaas Groesbeek de drijvende kracht en financier. Maar in feite sloot het ook weer aan bij de lijsten- en spiegelhandel van vóór de kunsthandelspecialisatie. Kunsthandel en interieur staan in nauwe relatie tot elkaar. De overstap van kunstgalerie als winkelverkoop naar die vanuit een gesloten huis (1983) kan men ook in deze lijn plaatsen. De meubelwerkplaats bleef tot 1924 bestaan. Het woonhuis van menig patriciër, groothandelaar en industrieel werd van daaruit met individuele interieurontwerpen bemeubeld en aangekleed.

Weer een ander vraagstuk is dat naar het ontstaan van de internationale georiënteerdheid van de vooraanstaande firma's in dit vak. Uiteraard hangt dit samen met de aard van het beestje. Juist door rijke buitenlandse kunstverzamelaars (onder andere in Engeland, de Verenigde Staten en Canada) te interesseren voor de aankoop van werken uit de Haagse School, en door Nederlandse verzamelaars van buitenlandse producten van topklasse (bijvoorbeeld werken uit de School van Barbizon) te laten kennis nemen, konden goede winsten gemaakt worden. Kunsthandels als Van Wisselingh hebben daardoor zeer veel bijgedragen aan de internationale verspreiding van kunstwerken. In het geval van deze firma begon dat met het in de leer doen van een opvolger bij grote buitenlandse collega's, vervolgens door het sluiten van internationale huwelijken, het oprichten van buitenlandse vestigingen en het ondernemen van vaak jaarlijks terugkerende maandenlange reizen naar het buitenland met belangrijke stukken uit de collectie, welke men door kleine, besloten exposities in daartoe afgehuurde hotelruimten en het opzoeken van belangrijke verzamelaars trachtte te slijten.

Het is duidelijk, dat deze studie over de kunsthandel Van Wisselingh een zeer informatieve en buitengewoon goed gedocumenteerde verhandeling is. De reputatie van de uitvoerders staat daar ook eigenlijk borg voor. Het notenapparaat bevat een schat aan literatuurverwijzingen en biografische opmerkingen. Daarenboven staan in de verhandeling zelf in hoofdstuk 3 (Kunstenaars onder 'contract') waardevolle biografieën over Breitner, Bauer, Willem Witsen, De Zwart, Akkeringa, Dijsselhof en Dupont. Over de figuren Nieuwenhuis, Dijsselhof en Lion Cachet

valt ook nog veel te lezen in de paragraaf over de bovengenoemde werkplaats. Een bijlage van vijftig pagina's biedt een schat aan gegevens over een veertigtal van de belangrijkste klanten (echtparen), waaronder velen die wij meestal alleen uit hoofde van hun activiteiten in de wereld van de economie, het bestuur of de kunst kennen. Het persoonsnamenregister is impone-rend en van onschatbare waarde. De uitvoering van het boek is zowel typografisch als door de vele portretten, interieurfoto's en afgebeelde kunstwerken een waardevol bezit op zichzelf.

Blijft er dus niets te wensen over? Toch wel. Als economisch historicus vind ik het accent toch te eenzijdig op het kunsthistorische gelegd. Niet omdat het commerciële reilen en zeilen van de firma niet aan bod zou komen. Verre van dat. De titel luidt terecht *Portret van een kunsthandel*. Wat ik echter mis is een systematische (en zelfs een onsystematische) analyse van de financiële aspecten van het bedrijf. Op grond van eclectische opmerkingen in de tekst en het gecomprimeerde overzicht van de overgeleverde archivalia zou zo'n financiële bedrijfs-analyse mogelijk moeten zijn. Nu kan het best waar zijn, dat in dit type bedrijven, waar verlies of winst af zou kunnen hangen van de in- en verkoop van een beperkt aantal topstukken, om fiscale redenen de boekhouding niet volledig te vertrouwen is. Maar een financiële analyse zou juist moeten uitmaken of en in hoeverre dat argument waarheid bevat. Ik wil er niet bij voorbaat van uitgaan, dat er van boekhoudkundige gatenkaas sprake is. Is een proef-analyse van een beperkt aantal jaren soms iets voor een scriptie?

Ad van der Woude

H. van Wijnen, *De macht van de kroon* (Amsterdam: Balans, 2000, 255 blz., f37,50, ISBN 90 5018 392 1).

Van Wijnen heeft een imposante journalistieke carrière achter de rug. Een loopbaan die met een hoogleraarschap in de geschiedenis van de pers aan de Erasmus Universiteit werd be-kroond. Zijn oratie *De pers en het geheim van het Noordeinde* gaat over de verkrampte manier waarop pers, rijksvoorlichtingsdienst en koningshuis met elkaar omgaan. Dit werk werd voorbij-gestreefd door de uitstekende dissertatie van Marja Wagenaar over de werkwijze van de rijks-voorlichtingsdienst na de oorlog. Over prins Bernhard schreef hij een goed leesbare, verzorgde biografie die eindelijk recht deed aan deze kleurrijke prins over wie tot dan enkel hagiografieën en een schotschrift waren verschenen.

Vanwaar dit boek? Naar eigen zeggen is dit boek een vervolg op zijn in 1966 verschenen *Van de macht des konings*. Het boek valt in twee delen uiteen: het eerste deel handelt over de bevoegdheden van het moderne koningschap, het tweede deel is een impressionistisch-histori-sche verhandeling over het koningschap in de negentiende eeuw. In zijn laatste hoofdstuk keert hij terug op zijn schreden en analyseert hij het koningschap van koningin Beatrix tot nu toe. Hij memoreert de incidenten tijdens haar modern koningschap, waarvan hij voorbeelden geeft in het eerste hoofdstuk, en adstrueert een rode draad waarvan het thema luidt: de be-voegdheden van de koning reiken zo ver als de politici, in het bijzonder de minister-president, toelaten.

In *Van de macht des konings* presenteerde Van Wijnen zich als republikein. Anno 2000 schrijft hij ironiserend over het Republikeins genootschap als 'een tafelend gezelschap met voorals-nog bedaarde doelstellingen' om daarna Thom de Graafs opvallende poging om het republi-keins sentiment van D66 weer tot leven te wekken toe te juichen: 'Het debat over de monar-chie in Nederland heeft daarvoor te lang droog gestaan'. Daarmee gaat Van Wijnen wel voor-bij aan de vele literatuur die sinds de publicatie van *Van de macht des konings* in 1966 over kabinetformaties (het 'laatste domein van de koning') zijn verschenen. De oogst is niet ma-